

Ivan Petrov

Od inkunabułów do pierwszych gramatyk

Konteksty rozwoju
bułgarskiego języka
literackiego

(koniec XV – początek XVII wieku)

Językoznawstwo

Lingwistyka diachroniczna, języki słowiańskie

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Od inkunabułów do pierwszych gramatyk

Konteksty rozwoju
bułgarskiego języka
literackiego

(koniec XV – początek XVII wieku)

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Ivan Petrov

Od inkunabułów do pierwszych gramatyk

Konteksty rozwoju
bułgarskiego języka
literackiego

(koniec XV – początek XVII wieku)

Ivan Petrov – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Filologii Słowiańskiej
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego
i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana, *Ceraneum*
90-237 Łódź, ul. Matejki 32/38
e-mail: ivan.n.petrov@uni.lodz.pl

RECENZENT

Władysław Kryzia

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Dorota Stępień

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Studio 7A

Na okładce wykorzystano fotografię XVI-wiecznego starodruku cyrylicznego wydanego
w Domu Wydawniczym Vukovićiów w Wenecji. Zabytek przechowywany jest
w Państwowym Muzeum Historycznym (Национален исторически музей) w Sofii
Autor zdjęcia: Viktoria Marinov

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2015

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07014.15.0.M

Ark. wyd. 14,0; ark. druk. 16,75

ISBN 978-83-7969-791-5

e-ISBN 978-83-7969-792-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: księgarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
-------------	---

Rozdział I

Język cerkiewnosłowiański i jego wpływ na bułgarski: koncepcje opisu i interpretacji	17
Podstawowe problemy definicyjne i terminologiczne	17
Ważniejsze opracowania leksykograficzne i gramatyczne	24
Wybrane teoretyczno-metodologiczne modele opisu języka cerkiewnosłowiańskiego.....	27
Język i wpływ cerkiewnosłowiański w opracowaniach bułgarystycznych	35

Rozdział II

Inkunabuły i starodruki cyrylickie: zagadnienia taksonomii i nomenklatury	57
Uwagi terminologiczne i problemy systematyzacyjne	57
Ogólna charakterystyka bazy źródłowej i stanu jej opisu	64
Teksty anagraficzne w paleotypach	74
Klasyfikacja i periodyzacja paleotypów bułgarskich	79

Rozdział III

Południowosłowiańska paleotypia cyrylicka w XVI w.: podstawowe tradycje i konteksty źródłowe	87
Inkunabulistyka głągolicza (1483–1496)	87
Krakowskie inkunabuły cyrylickie (1491–1493)	92
Cetyńskie inkunabuły cyrylickie (1494–1495)	96
Paleotypia rumuńsko-bułgarska: I etap (1508–1512)	99
Paleotypia cyrylicka w Wenecji (1519–1638)	103

Spis treści

Božidar Vuković (1519–1521, 1536–1540)	104
Vicenzo Vuković (1546–1547, 1554–1561)	107
Stefan Marinović (1561–1563)	109
Jakow z miejscowości Kamena Reka, Jerolim Zagurović, Jakow Krajkow (1566–1572)	110
Stefan Paštrović, hieromnich Sawa, Giovanni Antonio Rampazetto (1597) ..	112
Bartolomeo, Marco i Bartol Ginammi (1638)	113
Paleotypia serbska (1519–1566)	115
Typografie rodu Ljubavićów (1519–1523)	115
Serbskie drukarnie klasztorne (1537–1566)	117
Rujno (1537)	117
Gračanica (1539)	119
Mileševa (1544–1546, 1557)	120
Belgrad, Mrkšina Crkva (1552, 1562–1566)	122
Paleotypia rumuńsko-bułgarska: II etap (1545–1554)	125
Dimitrije Ljubavić (1545–1547)	125
Filip Pictor Moldoveanu (Mołdawianin) (1544–1554)	126
Paleotypia rumuńsko-bułgarska: III etap (1557–1588)	127
Diakon Coresi (1557–1583)	128
Diak Lorinț (1567–1579)	131
Hieromnich Lavrentie (1582)	132
Diakon Șerban (1582–1588)	133
Wschodniosłowiańska paleotypia cyrylicka – charakterystyka ramowa	134
Podsumowanie	143
Bibliografia	151
Katalogi i opisy inkunabułów i paleotypów	151
Pozostałe opracowania	155
Wykaz wydań tekstów źródłowych	189
Wydanie zbiorcze	189
Wydania pojedynczych zabytków	190

Aneks. Teksty anagraficzne (przedmowy, postłowania i kolofony) z południowostowiańskich cyrylickich inkunabułów i starodruków w przekładzie na język polski	199
Inkunabuły Szwajpolta Fiola (Kraków)	201
Inkunabuły Đurđa Crnojevicia (Cetinje)	201
Starodruki mnicha Makarije (Târgoviște)	204
Starodruki Božidara Vukovicia (Wenecja)	206
Starodruki Vicenza Vukovicia (Wenecja)	221
Starodruki Stefana Marinovicia (Wenecja)	224
Starodruki Jakowa z miejscowości Kamena Reka, Jerolima Zagurovicia i Jakowa Krajkowa (Wenecja)	228
Starodruki Stefana Paštrovicia, hieromnicha Sawy i Giovanniego Antonia Rampazetto (Wenecja)	232
Starodruki Bartolomea, Marca i Bartola Ginammi (Wenecja)	233
Starodruki rodu Ljubaviciów (Goražde)	235
Starodruki serbskich drukarń klasztornych (Rujno, Gračanica, Mileševa, Belgrad, Mrkšina Crkva)	240
Starodruki Dimitrije Ljubavicia (Târgoviște)	247
Starodruki diakona Coresiego (Brașov, Târgoviște, Sebeș)	249
Starodruki diaka Lorința (Brașov, Alba Iulia)	258
Starodruki hieromnicha Lavrentie (Bukareszt)	259
Starodruki diakona Șerbana (Brașov)	259
Резюме	261
Summary	265
Od Redakcji	267

WSTĘP

W lingwistyce diachronicznej tradycyjnie wyodrębnia się dwa typy opisu ogólnej (całościowej) historii języka: tzw. *historię wewnętrzną*, skupiającą się na rozwoju systemu gramatycznego i leksykalnego i składających się nań elementów, oraz tzw. *historię zewnętrzną*. Przedmiotem tej ostatniej, jak podkreśla krakowska slawistka Barbara Oczkowa, „są pozajęzykowe czynniki sprawcze jego ewolucji. Historię wewnętrzną języka utożsamia się z gramatyką historyczną, badaną przy użyciu narzędzi *stricte* lingwistycznych, podczas gdy historia zewnętrzna podlega analizie socjolingwistycznej. Do jej interdyscyplinarnego obszaru zainteresowań zalicza się bowiem całokształt czynników historyczno-społeczno-kulturowych towarzyszących historii danego języka, a zarazem kształtujących go w całym toku jego rozwoju” [Oczkowa 2014: 483–484, por. też EJO 2003: 237; EJP 1999: 133].

Niniejsza rozprawa poświęcona jest problematyce właśnie historii zewnętrznej bułgarskiego języka literackiego we wczesnej dobie przednarodowej (przedodrodzeniowej), zaliczanej przez większość badaczy do tzw. okresu przejściowego (mieszanego), należącego z jednej strony do schyłkowej fazy funkcjonowania tradycji staro-cerkiewno-słowiańskiej (starobułgarskiej) w późnośredniowiecznym piśmiennictwie bułgarskim wraz z jednoczesnymi procesami petryfikacyjnymi w zakresie nowożytnego normowania i kodyfikacji tej tradycji, z drugiej zaś – do czasu pojawienia się pierwszych nowobułgarskich tekstów, których język cechuje oderwanie się od tej tradycji. W kulturze piśmienniczej Słowian Południowych, również bułgarskiej, szczególnie XVI wiek postrzegany jest jako etap otwierający i zapowiadający niejako wspomnianą dobę przednarodową (przedodrodzeniową). Jednym z przejawów tego fenomenu jest stopniowe, ewolucyjne, zastąpienie wielowiekowej tradycji rękopiśmiennej rozwijającą się wówczas książką drukowaną (zresztą obie tradycje w tym czasie koegzystują i wpływają jedna na drugą). W związku z tym badanie starodruków słowiańskich powinno być bardzo

istotnym elementem opisu i interpretacji procesów, które znalazły się u podstaw tworzenia się języków literackich obszaru Slavia Orthodoxa (i nie tylko) w czasach nowożytnych. Temu właśnie okresowi oraz problemom źródłowym i językowym z nim związanym poświęcona jest niniejsza książka.

Warto podkreślić, że w ostatnich kilku–kilkunastu latach ukazuje się w Polsce szereg publikacji przedstawiających nie tylko systematyczny i syntetyczny synchroniczny opis języków południowosłowiańskich, w tym – języka bułgarskiego [Popova, Ivanova 2004; Popova 2009; Maldjieva 2014; Rusek 2014]¹, lecz także istotne aspekty ich rozwoju diachronicznego (zarówno w odniesieniu do historii wewnętrznej, jak i zewnętrznej). Wśród ważniejszych prac z tego obszaru wymienimy chociażby (ograniczam się tylko do niektórych monografii i podręczników): prace kroatystyczne Barbary Oczkovej [Oczkova 2006; tłumaczenie na język chorwacki: Oczkova 2010], nawiązujące m.in. do jej wcześniejszej podręcznikowej syntezy dziejów języka serbsko-chorwackiego [Oczkova 1983]; publikację gdańskich slawistów poruszającą aspekty fonetyki historycznej języka serbskiego [Paždjerski, Chacia 2014]; pracę z zakresu historii języka słoweńskiego autorstwa Władysława Kryzi, związanego z ośrodkami slawistycznymi śląskim i łódzkim [Kryzia 2008]; publikacje poznańskiej uczoney Marioli Walczak-Mikołajczakowej, opisujące całość językowej historii Bułgarów [Walczak 1998], specyficzny składnik tej historii, jakim jest piśmiennictwo katolików bułgarskich [Walczak-Mikołajczakowa 2004]² bądź też szczegółowe procesy translatoryczne kształtujące normę bułgarskiego języka literackiego w XIX w. [Walczak-Mikołajczakowa 2009]; książki krakowskiej bułgarystki Elżbiety Solak, skupiające się na języku nowobułgarskich przekładów Biblii [Solak 1997] oraz całości językowych dyskusji i sporów, jakie toczyły się w Bułgarii w dobie Odrodzenia [Solak 2009]. Należy wspomnieć też o monografiach łódzkich slawistów, opisujących wybrane procesy rozwojowe języków południowosłowiańskich z punktu widzenia składni semantycznej [Petrov 2007a; Kawecka 2009]. Ważne i przydatne są także książki

¹ Oczywiście ze względu na przede wszystkim podręcznikowy charakter niektórych z wymienionych prac zaobserwować w nich można daleko posuniętą symplifikację w opisie analizowanej czy prezentowanej problematyki, niemniej jednak ich ukazanie się na polskim rynku wydawniczym jest znaczące, szczególnie jeśli wziąć pod uwagę przestarzałość klasycznej już rozprawy Franciszka Sławskiego, opisującej całość systemu języka bułgarskiego [Sławski 1962].

² Z zagadnieniami tymi koresponduje praca bułgarysty z Uniwersytetu Śląskiego Ludwiga Selimskiego [Selimski 1999].

zawierające studia o historycznym rozwoju różnych języków słowiańskich, np. monograficzny zbiór szkiców autorstwa warszawskiej badaczki Ewy Siatkowskiej [Siatkowska 2004] czy opublikowana niedawno zbiorowa praca slawistów krakowskich [SJL 2011]. Ponadto w świetle problematyki niniejszej monografii warto odnotować niektóre nowsze polskie publikacje historycznojęzykowe, traktujące o należących do obszaru Slavia Orthodoxa językach wschodniosłowiańskich [Rieger 1998; Bednarczuk 2010; Galster 2012]. Bardzo interesująca i jednocześnie poruszająca wciąż słabo rozpoznaną problematykę jest także praca krakowskiej rumunistki Anny Oczko, poświęcona historii zapożyczeń południowsłowiańskich w języku rumuńskim [Oczko 2014]. Niniejsza monografia ma ambicję wpisania się w nurt wymienionych wyżej prac.

Książka składa się z trzech zasadniczych rozdziałów oraz aneksu z wyborem tekstów źródłowych.

W rozdziale pierwszym omawiane są podstawowe problemy teoretyczne, metodologiczne, periodyzacyjne i definicyjne charakteryzujące opis wybranego odcinka bułgarskiej historii językowej. Prezentowana jest ewolucja poglądów na fenomen wyrosłego na bazie staro-cerkiewno-słowiańskiego tzw. języka nowo-cerkiewno-słowiańskiego i jego rolę w kształtowaniu się systemu średniowiecznej bułgarszczyzny literackiej. Omawiana jest ramowa historia tzw. wpływu cerkiewnosłowiańskiego na bułgarski w czasach nowożytnych i stopień zbadania jej poszczególnych etapów w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Formułowane są podstawowe cele i zadania badawcze.

W rozdziale drugim uwaga koncentruje się na typologii i klasyfikacji dostępnych drukowanych tekstów źródłowych dla wskazanego okresu. W odniesieniu do ogólnej sytuacji językowej obszaru Slavia Orthodoxa, do którego należy język bułgarski, wyjaśniane i komentowane jest użycie takich terminów, jak inkunabuł, paleotyp, pierwodruk, starodruk, a w kontekście zawartości konkretnych zabytków podkreślana jest rola tzw. anagrafów – metatekstów, stanowiących odrębną pod względem gatunkowym i językowym płaszczyznę analizy i porównania (przedmowy, posłowania, kolofony). Formułowana jest także charakterystyka ilościowa i proveniencyjna zachowanej bazy źródłowej.

Rozdział trzeci poświęcony jest szczegółowemu omówieniu historii cyrylickiej paleotypii południowsłowiańskiej od powstania do początku XVII w. wraz z prezentacją i charakterystyką źródeł pochodzących z Czarnogóry, Wenecji, Serbii, Wołoszczyzny i in. Historia ta odniesiona jest do znacznie lepiej rozpoznanych dziejów paleotypii wschodniosłowiańskiej zarówno z terenów I Rzeczypospolitej,

jak i z ośrodków typograficznych Carstwa Rosyjskiego. Jako kontekst bazowy prezentowana jest inkunabulistyka głagolicka i cyryliccka.

W części końcowej pracy dokonywana jest rekapitulacja poczynionych w poprzednich rozdziałach obserwacji i wniosków, postulowana jest konieczność zmiany perspektywy rozpatrywania wpływu cerkiewnosłowiańskiego na bułgarski: nie, jak dotychczas, w kategoriach kontaktów językowych, lecz jako immanentnej części rodzimych, acz wspólnych dla większości Słowian Południowych, procesów rozwojowych. Poza tym zarysowane bądź wzmiankowane są pozostałe konteksty historii bułgarskiego języka literackiego analizowanego okresu, wymagające systematycznego uwzględnienia bądź dalszej analizy i opisu: rozwój średniowiecznej myśli lingwistycznej prawosławnych Słowian i powstanie pierwszych opracowań gramatycznych, procesy stabilizacyjne, kodyfikacyjne oraz ich konsekwencje językowe, piśmiennictwo Słowian nieprawosławnych i in.

W Aneksie publikowane są ważniejsze z występujących w tekstach źródłowych metatekstów (w przekładzie autorstwa prof. Aleksandra Naumowa, którego liczne i wybitne dokonania na niwie tłumaczenia piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego na język polski są szeroko znane [zob. np. Kawecka, Petrov, Skowronek 2009; 2011]), ilustrujące wspólną tradycję cyrylicckiej paleotypii południowosłowiańskiej oraz cechy konstytutywne tzw. anagrafów. Większość z tych utworów jest podana po raz pierwszy w całości w języku polskim. W tym miejscu chcę serdecznie podziękować Profesorowi A. Naumowowi, który nie tylko przychylnie i życzliwie ustosunkował się do mojej propozycji zamieszczenia w książce obszernej antologii wspomnianych tekstów źródłowych oraz udzielił mi ważnych rad i wskazówek merytoryczno-bibliograficznych, lecz także wyjątkowo szybko i z wielkim poświęceniem opracował pokaźną liczbę nowych przekładów specjalnie na potrzeby niniejszej publikacji oraz gruntownie zrewidował swoje wcześniejsze fragmentaryczne tłumaczenia, przekazując mi całość do opublikowania.

Przygotowanie niniejszej pracy byłoby niemożliwe bez zapoznania się ze źródłami (przede wszystkim inkunabułami i starodrukami) znajdującymi się w księgozbiorach wielu krajów oraz bez zgromadzenia obszernej literatury przedmiotu (zarówno starszej, jak i całkowicie najnowszej, wydanej w ostatnich latach) bardzo często praktycznie nieznaney lub niedostępnej w Polsce. Oczywiście, znacznym ułatwieniem w tej sferze jest postępująca digitalizacja i upowszechnienie internetowe zbiorów bibliotecznych, a także coraz większy dostęp do publikacji naukowych w wersji elektronicznej. Niemniej jednak ważnym elementem pracy

nad książką były liczne krajowe i zagraniczne wyjazdy studyjne, dzięki którym udało się zgromadzić pokaźny warsztat badawczy, odzwierciedlony w wykazie tekstów źródłowych i wykorzystanej literatury przedmiotu zawartym w końcowej części publikacji.

Kwerendy (a także konsultacje ze specjalistami) prowadzone były w księżnicach i instytucjach akademickich Austrii (Wiedeń), Bułgarii (Sofia, Płowdiw, Wielkie Tyrnowo), Czech (Praga), Niemiec (Berlin, Freiburg), Rosji (Sankt Petersburg, Moskwa), Serbii (Belgrad), Włoch (Florencja), a w kraju – Białegostoku, Supraśla, Krakowa, Warszawy, Wrocławia i oczywiście Łodzi. Z wymienionych zagranicznych ośrodków sprowadzana była także potrzebna literatura przedmiotu, choć nie zawsze nawet tam była ona dostępna, dlatego niezbędne okazało się wykorzystanie bardzo bogatych zasobów bibliotek amerykańskich, w czym nieocenioną pomoc okazał mi mgr Marek Majer z Uniwersytetu Harvarda w USA, za co składam mu szczerze podziękowania. Dziękuję także doktorantowi w Katedrze Historii Bizancjum UŁ oraz mojemu magistrantowi Janowi Mikołajowi Wolskiemu za regularną pomoc w dotarciu do wielu publikacji bułgarskich i macedońskich niedostępnych w Polsce.

Mimo tych wysiłków, ze względu na rozległość problematyki, nie może być oczywiście mowy o całkowicie wyczerpującym wykorzystaniu i prezentacji istniejącej bibliografii odnoszącej się do poszczególnych zagadnień i tematów – jest ona bogata, różnorodna, wieloaspektowa i obejmuje w większości przypadków ok. 200 lat rozwoju badań paleoslawistycznych. Starałem się więc opierać na najważniejszych, najaktualniejszych i przede wszystkim monograficznych – tam, gdzie takowe istnieją – opracowaniach, w których zainteresowany czytelnik może znaleźć podsumowanie stanu badań oraz bardziej szczegółowe wykazy literatury.

Słowa wdzięczności należą się wielu osobom, które w różny sposób przyczyniły się do powstania tej pracy: przede wszystkim pomagały mi w dotarciu do źródeł i opracowań, ale także inspirowały i służyły radą naukową, formułowały krytyczne uwagi na etapie redakcji i korekty książki. W pierwszej kolejności chcę tu wymienić łódzkich paleoslawistów i filologów: prof. dr. hab. G. Minczewa, dr A. Kawecką, dr K. Krzeszewską, dr A. Maciejewską, dr M. Skowronek. Dziękuję także dr W. Stępnia-Minczewej i dr. J. Stradomskiemu z Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz dr hab. I. Lis-Wielgosz z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Spośród moich zagranicznych kolegów chcę podziękować takim osobom, jak: prof. M. Tsibranska-Kostova z Sofii, doc. dr B. Petkova z Płowdiwu,

Wstęp

doc. dr L. Perchekliyski z Błagoewgradu, dr I. Galynina z Freiburga, dr V. Čermák i mgr J. Zítka z Pragi. Nie mogę tu pominąć również mojej Mamy i mojej Siostry, które wielokrotnie pomagały mi dotrzeć do publikacji dostępnych w Rosji. Za życzliwą opinię, wszelkie wskazówki i uwagi dziękuję też recenzentowi wydawniczemu mojej pracy, Panu Profesorowi Władysławowi Kryzi, zaś Pani Redaktor Dorocie Stępień z Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego – za bardzo rzetelną i wyjątkowo cierpliwą współpracę podczas przygotowania książki do druku.

ROZDZIAŁ I

Język cerkiewnosłowiański i jego wpływ na bułgarski: koncepcje opisu i interpretacji

Podstawowe problemy definicyjne i terminologiczne

Istnienie wpływu języka cerkiewnosłowiańskiego jako zjawiska kulturowego i historycznojęzykowego na południowym obszarze Slavia Orthodoxa postulowane jest praktycznie we wszystkich pracach odnoszących się do historii języka bułgarskiego czy serbskiego (oczywiście, rola języka cerkiewnosłowiańskiego nie ograniczała się tylko do procesów natury lingwistycznej). Należy jednak od razu zwrócić uwagę, że samo określenie „język cerkiewnosłowiański”¹ w literaturze przedmiotu ma różne odniesienia i praktycznie każdorazowo wymaga doprecyzowania, co trzeba uznać za pewien trwały mankament metodologiczny w paleoslawistyce, mogący prowadzić do nieporozumień lub błędnych interpretacji. Ta sama konstatacja może być zresztą odniesiona do terminów pochodnych (np. „cerkiewizm”, „cerkiewszczyzna”, „cerkiewnosłowianizm”, „cerkiewno-ruski” itp.). Szczegółowy przegląd wszystkich występujących w literaturze przedmiotu definicji jest oczywiście w tym miejscu niemożliwy ze względu na ogrom prac (zagadnienie to należy wszak do kwestii fundamentalnych dla filologii słowiańskiej), a także z powodu nierzadkiej częściowej lub całkowitej zbieżności

¹ A. Suprun i A. Moldovan, autorzy artykułu *Старославянский и церковнославянский язык* opublikowanego w zbiorowym tomie o językach słowiańskich, wydanym w ramach przygotowywanej i publikowanej od kilku lat w Instytucie Językoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk serii „Języki świata”, wskazują, że po raz pierwszy termin „język cerkiewnosłowiański” został użyty w roku 1820 przez rosyjskiego uczonego Aleksandra Wostokowa w pracy *Рассуждения о славянском языке* [Suprun, Moldovan 2005: 29].

(synonimiczności) różniących się w detalach określeń (np. „język cerkiewnosłowiański okresu nowożytnego” vs. „język nowo-cerkiewnosłowiański”). Trzeba też zwrócić uwagę, iż mimo istniejącej tradycji określenia te używane bywają nieraz intuicyjnie bądź zależą od przyzwyczajzeń czy wręcz stereotypów naukowych. Słusznie zauważa rosyjski badacz Aleksander Gerd, że wielu autorów domyślnie zakłada, że co do zasady wiadomo, czym jest język cerkiewnosłowiański, a więc nie ma potrzeby jego definiowania [Gerd 2008: 115]. Jest to jednak osobne zagadnienie z historii sławistyki, dlatego w tym miejscu ograniczę się jedynie do wskazania głównych typów użycia interesującego nas terminu. Bliżej natomiast (w dalszych punktach rozdziału) zaprezentowane zostaną opracowania z zakresu historii języka bułgarskiego.

1. Nazwa „cerkiewnosłowiański” bywa nieraz odnoszona, przede wszystkim w starszych pracach [np. Vostokov 1863; Jagić 1913; Kulbakin 1915 i in.], głównie do języka staro-cerkiewnosłowiańskiego (scs., nazywanego też starosłowiańskim bądź starobułgarskim), a więc pierwszego słowiańskiego języka literackiego, powstałego w związku z Misją Wielkomorawską św. Cyryla i Metodego w IX wieku. Wspomina o tym m.in. Petyr Ilczew, jeden z autorów bułgarskiej akademickiej gramatyki języka staro-cerkiewnosłowiańskiego: „...в продължение на няколко века не се е правела строга разлика между старобългарски и църковнославянски. Ето защо някои факти на старобългарската граматика са изложени в ръководства на църковнославянския език, а самият термин «църковнославянски», отнесен към старобългарския език, се е запазил чак до началото на XX в.” [Gramatika 1993: 67].
2. Za pomocą terminu „język cerkiewnosłowiański” (i to jest użycie najczęstsze, szczególnie w pracach o charakterze bardziej dydaktycznym, choć spotykane nieraz, w ślad za niektórymi starszymi opracowaniami, także w publikacjach *stricte* naukowych) określane bywają późniejsze (od XII w.) redakcje narodowe języka scs.: bułgarska, serbska, ruska i in., zachowane w ogromnej liczbie rękopisów. Dla przykładu: z podobnym rozumieniem języka cerkiewnosłowiańskiego spotkać się można m.in. z jednej strony – w dziełach takich uczonych, jak Václav Vondrák [Vondrák 1912: 43–48], Nicolaas van Wijk [Wijk 1957: 24–26], André Vaillant [Vaillant 1952: 18–19], z drugiej zaś – w podręcznikach Leszka Moszyńskiego [Moszyński 2012: 355–357], Adama Supruna [Suprun 1989], Aleksandra Sokoljanskiego [Sokoljanskij 2013: 330] i in., a także w wydany niedawno dwutomowym

przewodniku pt. *Основы славянской филологии* autorstwa Aleksandra Duliczenki, profesora uniwersytetów w Tartu (Estonia) oraz Opolu [Duličenko 2011a: 521; 2011b: 442–447].

3. Najwłaściwszym z punktu widzenia niniejszego opracowania wydaje się odniesienie terminu „język cerkiewnosłowiański” do niezwykle istotnego fenomenu kulturowego i językowego całości obszaru Slavia Orthodoxa w okresie nowożytnym: jest to używany począwszy od połowy XVII wieku przez niemal wszystkich prawosławnych Słowian (oraz Rumunów) język piśmienniczy i liturgiczny², powstały na bazie ruskiej redakcji języka scs., stopniowo stabilizowany w wyniku rozwoju druku cyrylickiego (począwszy od inkunabułów krakowskich z 1491 r.), skodyfikowany w wiekach późniejszych (zwłaszcza po pojawieniu się pierwszych elementarzy, leksykonów i gramatyk, w tym najważniejszej – autorstwa Melecjusza Smotryckiego z 1619 r.), zreformowany za czasów rosyjskiego patriarchy Nikona w XVII w. i utrwalony w tzw. Biblii Elżbietańskiej wydanej w Sankt Petersburgu w 1751 r. Dla większej precyzji i konsekwencji uzasadnione w tym przypadku jest stosowanie używanego w niektórych pracach terminu „język nowo-cerkiewno-słowiański” (ncs.), mimo że on również nie jest ani powszechnie przyjęty, ani jednoznacznie chronologicznie lokowany³. Termin

² Oczywiście, różna była chronologia wprowadzenia tego języka jako liturgicznego (czy nawet literackiego) oraz jego konkurencji z poszczególnymi redakcjami lokalnymi języka scs. A. Suprun i A. Moldovan wskazują, iż obecnie język ncs. używany jest jako język liturgiczny w następujących Kościołach prawosławnych: rosyjskim (Rosja, Białoruś, Ukraina, Kazachstan i inne państwa byłego ZSRR), serbskim (obok języka serbskiego – Serbia, Czarnogóra), bułgarskim (obok języka bułgarskiego), macedońskim (obok języka macedońskiego), polskim (obok języka polskiego), czesko-słowackim (obok języka czeskiego i języka słowackiego), amerykańskim (obok języka angielskiego) i w niektórych innych diecezjach, a także w kościołach o nieuregulowanym statusie. Ponadto w przeszłości język ncs. funkcjonował jako język Kościoła prawosławnego oraz administracji państwowej na terenach Mołdawii i Wołoszczyzny [Suprun, Moldovan 2005: 30–31].

³ Inne niektóre propozycje terminologiczne tego typu to (w tłumaczeniu na język polski): „późny język cerkiewnosłowiański”, „współczesny język cerkiewnosłowiański” [Suprun, Moldovan 2005: 30, 40–41] czy „język cerkiewnosłowiański okresu nowożytnego” [Strach 2012]. Zob. także publikacje czeskich (i austriackich) slawistów [Mareš 1992; 2000: 541–572; Čermák 2008]. W części prac spotkać się można także z terminem „synodalny język cerkiewnosłowiański” [Mathiesen 1972; Picchio 2003: 401; Pletneva, Kraveckij 2014: 20 (autor rozdziału: W. Żywow)],

ten pozwala uniknąć często spotykanego utożsamiania (lub raczej nierozróżniania na poziomie terminologii) nowożytnego języka cerkiewnosłowiańskiego z językiem stworzonym przez Cyryla i Metodego albo jego średniowiecznymi redakcjami. Szerzej o wykorzystaniu i przydatności takiego ujęcia będzie mowa w dalszych częściach tego rozdziału.

4. Część językoznawców (głównie rosyjskich) postuluje panchroniczne i, można by powiedzieć, totalne (choć nierzadko rusko/rosyjskocentryczne) podejście do definiowania języka cs. Ujmowanie takie wywodzi się z prac Nikity Tołstoja [Tolstoy 1988; 1998], który posługiwał się przede wszystkim terminem „древнеславянский” (w opozycji do unikanego w czasach radzieckich „cerkiewnosłowiańskiego” lub odnoszonego głównie do epoki cyrylo-metodejskiej „starosłowiańskiego”). Koncepcję Tołstoja rozwinął moskiewski tekstolog i lingwista Jewgienij Wierieszczagin [Vereščagin 1997; 2001; 2012], proponując następującą rozbudowaną definicję, którą warto przytoczyć w całości, zachowując również graficzny sposób jej prezentacji w oryginale:

„Церковнославянский язык – это

[*по происхождению:*]

намеренно созданный

- 1) на основе присолунского диалекта праславянского языка,
- 2) путем переводов с греческого (= греко-византийского),
- 3) осуществленных Кириллом и Мефодием и их последователями,

[*по панхроническим характеристикам:*]

- 4) общий (= единый) для всей «цивилизации православного славянства»,
- 5) полифункциональный (= многожанровый),
- 6) предназначенный быть средством отражения и развития прежде всего христианской (= православно-церковной) культуры,
- 7) книжно-письменный (= литературный) язык,
- 8) взаимодействующий с местной устной речью,

[*по историческим характеристикам:*]

- 9) всей досекулярной эпохи,

który może być rozumiany jako końcowy, XVIII-wieczny etap rozwoju języka nowo-cerkiewno-słowiańskiego.